

СУТНІСНО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ У ПРОЦЕСІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

ANALYSIS OF THE ESSENCE AND CONTENT OF THE PROCESS OF EDUCATION OF TEENAGERS WITH DEVIANT BEHAVIOR IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION IN SECONDARY SCHOOL SETTINGS

У статті аналізується сутність і зміст процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у процесі фізичного виховання в загальноосвітніх закладах. Студіювання наукової літератури з проблеми засвідчило зростання інтересу до проблеми девіантної поведінки підлітків і її профілактики. Однак поки немає достатніх підстав вважати, що проблему виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичного виховання в загальноосвітніх закладах вирішено як теоретично, так і практично. З'ясовано, що девіантність як феномен розглядається з декількох перспектив: як певна вроджена особливість дитини, причому акцент робиться на тому, що саме дитина і є першопричиною свого стану; як поведінкова особливість дитини, котра не має клініко-фізіологічних розладів, і це лише підводить нас до висновку про потребу посиленої уваги до такої дитини, що допоможе їй соціалізуватися та знайти взаєморозуміння з ровесниками і дорослими; як епізодична поведінка підлітків, яка часто породжується чи стимулюється суспільством (проблема залежного середовища), котре часто не визнає цього. Доведено, що до найбільш популярних серед підлітків із девіантною поведінкою психологи відносять ігри й туризм, оскільки вони допомагають вирішити проблему шкільної та соціальної дезадаптації дитини у закладі освіти. У ході аналізу сутності та змісту процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у процесі фізичного виховання в загальноосвітніх закладах було визначено, що: а) сутність девіантної поведінки підлітків виявляється у системі вчинків, що відхиляються чи порушують локальні загальнознані правові, культурні, звичаєві, ціннісні, моральні норми; б) процес виховання підлітків із девіантною поведінкою у загальноосвітніх закладах є комплексним, і спортивно-оздоровча складова частина займає в ньому чинне місце, оскільки забезпечує процес виховання незамінними педагогічними інструментами, які мають потенціал «перезавантажити» фізіологічну та психомотиваційну сфери школяра.

Ключові слова: виховання підлітків, девіантна поведінка, фізичне виховання, загальноосвітні заклади.

The article analyses the essence and content of the process of education of adolescents with

deviant behaviour in the process of physical education in secondary schools. Studying the scientific literature on the problem has shown an increasing interest in the problem of adolescent deviant behaviour and the ways of its prevention. Yet, there is not sufficient reason to believe that the problem of educating adolescents with deviant behaviour using the pedagogical tools of physical education is solved both theoretically and practically in general educational institutions. It has been found that deviance as a phenomenon is explained by scientists from several perspectives: first, it is a certain inborn feature of the child and the emphasis is laid on the fact that it is the child that is the root of his/her own state; second, it is a behavioural feature of a child who does not have clinical and physiological disorders, but this only makes us to conclude that there is a need for increased attention to such a child, which will help him/her to socialize and find understanding with peers and adults; third, it is the situational behaviour of adolescents that is often stimulated by society (the problem of a dependent environment), which often does not accept this. It has been proven that psychologists refer to games and tourism as the most popular among teenagers with deviant behaviour, as those activities help solve the problem of school and social maladaptation of a child in an educational institution. While analysing of the essence and content of the process of education of adolescents with deviant behaviour in the process of physical education in general education institutions it was discovered that: a) the essence of deviant behaviour of adolescents is manifested in the system of actions that deviate or violate local commonly accepted legal, moral norms; b) the process of education of adolescents with deviant behaviour in secondary schools is complex and the component of sports and health occupies an important place in it, since it provides the process of education with indispensable pedagogical tools that have the potential to "reload" the physiological and psycho-motivational sphere of a schoolchild. It is still the gap for the further research which is seen in the in-depth study of the content of preventive work by means of physical education in accordance with the expansion of the range of types of deviations and adaptation of the system of such a system in other types of educational institutions.

Key words: adolescent education, deviant behaviour, physical education, secondary educational institutions.

УДК 376

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-16-2-29>

Харківський В.С.,
аспірант кафедри спортивних дисциплін
Черкаського національного
університету
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Актуальність проблеми девіантної поведінки підлітків пов'язана зі зростанням протиправних дій, ігноруванням суспільних вимог і правил шкільною молоддю, з тенденціями пияцтва і вживання наркотичних засобів, сексуальної розпусності, бонжу-

ванням і суїцидальними тенденціями. Державна політика щодо всебічного та гармонійного розвитку особистості з високим інтелектом і зі свідомою патріотичною громадською позицією зумовлюють необхідність відповідних змін у всіх сферах галузі освіти, складовою частиною якої є виховання [6].

Реалізація зазначеного ставить перед педагогами завдання щодо формування в учнів цінностей, спрямованих на здоровий спосіб життя, (само)розвиток духовності та (само)зміцнення їх моральних засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволив виокремити напрями дослідження девіантної поведінки, серед яких: біологічний аспект (Б. Братусь, А. Лічко); соціальний аспект (В. Афанасьєв, С. Бородуліна, І. Булах, О. Власова); психолого-педагогічний аспект (І. Башкатов, С. Белічева, В. Баженов, І. Зверєва, О. Змановська, Ю. Клейберг); соціологічний аспект (А. Адлер (прагнення до влади, самоствердження, переваги над іншими), А. Бандура, К. Левін (агресивна поведінка), С. Лінг (теорія поведінки добровільного ризику), З. Фрейд (психоаналітична концепція девіантної поведінки), Е. Фромм (мазохістські ваблення до страждань і смерті), Р. Харре (концепція соціальних відхилень), К. Хорні (генезис злочинності)). Питання реалізації превенції девіантної поведінки підлітків у загальноосвітній школі розкрили у своїх працях такі дослідники, як: М. Алемаскін, Б. Алмазов, С. Белічева, Н. Закатова, Н. Катаєва, І. Невський, А. Нікітін, Р. Овчарова та ін.

Аналіз наукової розробленості проблеми девіантної поведінки та її профілактики показав, що, незважаючи на значний масив теоретичного і прикладного доробку з зазначеної проблеми, сутність і зміст процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у процесі фізичного виховання в загальноосвітніх закладах розкрито недостатньо. Ми виявили потребу у науково обґрунтованій системі виховання таких підлітків через засоби саме фізичного виховання, яка б забезпечувала профілактику усіх видів девіантної поведінки.

Отже, **метою статті** є аналіз сутності та змісту процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у процесі фізичного виховання в загальноосвітніх закладах.

Виклад основного матеріалу. Девіантність (від франц. *deviation*) як поведінковий феномен вирізняється полі-параметральністю, оскільки знаходиться на перетині таких наук, як: соціологія, психіатрія, психологія, педагогіка, філософія, правознавство. У наукових педагогічних джерелах девіантна поведінка підлітків як поняття інтерпретується із соціально-психологічної перспективи та вживається для позначення відхилень, які не зумовлені нервово-психічними захворюваннями, від певних суспільно визнаних у певній спільноті норм дій, вчинків, висловлювань [4].

Так, наприклад, Т. Герасимів пропонує вирізнити **два типи** девіантної поведінки у підлітків, а саме: *асоціальний (загальний)*, який характеризується агресивністю та грубістю реагування на зауваження, коментарі чи вимоги дорослого (зазначене, на думку науковця, є результатом низького рівня самоконтролю, відсутності сформованої (чи зани-

женої) самооцінки, пріоритетності свобод над усвідомленням обов'язків) і *психосоціологічний (специфічний)* – психоемоційна напруга дитини пов'язана з його/її акцентуованістю, корисливістю (егоїстичністю) й інфантильністю [3]. На нашу думку, у такій категоризації девіантність як феномен розглядається як певна вроджена особливість дитини, причому акцент робиться на тому, що саме дитина і є первопричиною свого стану.

Г. Товканець виокремлює такі характеристики девіантної поведінки, як: бунтарство (схильність до гри «не за правилами»), заперечення обов'язків (навчання у школі, допомоги вдома), викривленість картини суб'єктивного переживання підлітків (болісна реакція на невдачі чи коментарі оточуючих), схильність до депресивності та небудуманих вчинків [1]. На наш погляд, науковець підкреслює відсутність клініко-фізіологічних розладів у дитини та лише підводить нас до висновку про потребу посиленої уваги до такої дитини, яка допоможе їй соціалізуватися і досягти взаєморозуміння з ровесниками та дорослими.

Характеристика девіантності поведінки підлітків, запропонована Т. Андронюк, є, у певних аспектах, суголосними вищеподаним характеристикам Г. Товканець, оскільки так само виокремлює особистісні та соціальні чинники: заперечення самостійності, схильність до негативізму й агресивності, емоційна лабільність і деструктивна реакція – *особистісні*, і бунтарство (агресивна демонстративність у поведінці, відсутність поваги до дорослого), самовираження (критичність та егоїстичність у спілкуванні) – *соціальні* [2]. Обидві попередні наукові бачення проблеми девіантності поведінки підлітків опосередковано покладають відповідальність за її наявність на дорослих, які у пошуку матеріальних благ і задоволень обділили дітей увагою, підтримкою й настановами.

М. Ковальчук до вищезазначеного списку характеристик (критеріїв) девіантної поведінки підлітків додає ще *мотиваційну* (відсутність сформованих навичок цілепокладання й цілеспрямованості у діях) та *емоційно-енергетичну* (домінування негативних відчуттів порушує баланс сил і енергії) [1]. Отже, подані характеристики ілюструють епізодичність девіантної поведінки підлітків і двосторонність цієї проблеми, оскільки часто девіантна поведінка дитини породжується чи стимулюється суспільством, яке часто не визнає цього.

Хоча проблема девіантності є предметом низки досліджень науковцями з філософії, правознавства, соціології, психології та педагогіки, нині немає єдиного науково обґрунтованого розуміння сутності девіантної поведінки. У педагогічних наукових джерелах зустрічаємо категоризацію останньої на два типи: *поведінкову* (яка ділиться ще на п'ять підтипів: делінквентну, адиктивну, патохарактерологічну, психопатологічну і девіаційну,

зумовлені гіперздібностями) і соціальну [5]. Для підлітків першого типу характерними є відхиленнями від норм психічного здоров'я, тобто це особи з акцентуованими характерами, астеники, шизоїдні типи, епілептоїди. Другий тип вирізняється загальноприйнятими формами соціальної (суспільної) патології, а саме: пияцтвом, наркоманією, проституцією та ін. [7]. Як стверджують Д. Даунс, П. Рок, Е. Маклафлін, підлітки часто компенсують свої проблеми в оволодінні знанням, невміння будувати взаємини з оточенням такою діяльністю, що веде до їх саморуйнування як особистості [7]. Сутність девіантної поведінки підлітків виявляється у системі вчинків, що відхиляються чи порушують локальні загально визнані правові, культурні, звичаєві, ціннісні, моральні норми.

Враховуючи вищезазначене, процес виховання підлітків із девіантною поведінкою у загальноосвітньому закладі повинен спрямовуватися на вивчення індивідуальних рис і можливостей дитини, культивуваннями у неї самоповаги через повагу до неї, турботу про її усебічний фізичний та інтелектуальний розвиток, збереження здоров'я та життя дітей, встановлення взаємин співробітництва у навчально-виховному процесі [1].

Розглянемо зміст процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у процесі фізичного виховання в загальноосвітніх закладах. Він переважно визначається педагогічним плануванням фізичного виховання, який базується на узгодженні логічно-формалізованого, «спроєктованого» очікуваного результату процесу фізичного виховання з конкретними умовами на основі загальних закономірностей. Педагогічне планування фізичного виховання у випадку підлітків із девіантною поведінкою у загальноосвітньому закладі відбувається колегіально із залученням шкільного психолога, працівників медичних, соціально-реабілітаційних, правоохоронних закладів, педагогів-валеологів, соціальних педагогів і починається з діагностики девіантної поведінки (тести; анкетування; метод вивчення документів з особистої справи підлітка; бесіда; спостереження) й визначення форм і методів прямого та непрямого профілактичного впливу. Зазначимо, що планування змісту виховного процесу з фізичного виховання суттєво відрізняється від інших навчальних дисциплін, що зумовлено рішенням двоєдиних завдань: освітніх і виховних, таких як: забезпечити дитину знаннями про збереження здоров'я та формувати у неї звички та інтерес до регулярних занять фізичними вправами й гігієнічні навички. Тож зміст виховного процесу має враховувати: 1) вікові особливості й рекомендації щодо об'єму та інтенсивності граничних фізичних навантажень для учнів; 2) методів виховання й механізми впливу вчителя на формування рухових вмій і навичок; 3) методи реконструкції характеру, перебудови мотиваційної сфери та

самосвідомості, перебудови життєвого досвіду, регламентації способу життя, попередження негативної та стимулювання позитивної поведінки; 4) систему контролю та критерії успішності, тестів фізичного розвитку і фізичної підготовленості. Реалізація зазначених завдань утруднюється необхідністю комплексного планування процесу виховання на семестр і на кожний урок.

Зміст процесу фізичного виховання підлітків із девіантною поведінкою добре корелюється із військово-патріотичним вихованням, головними завданнями якого є формування психологічних і морально-вольових якостей особистості, культивування навичок самоконтролю, самовиховання і самопідготовки та є спрямованим на формування у дітей світоглядних орієнтирів, особистих поглядів на сучасні події.

Загалом фізичне виховання спирається на використання фізичних вправ і на різноманітні позаурочні фізкультурно-спортивні заходи, спрямовані на активізацію фізичного виховання школярів, долучення їх до спорту і високих досягнень. До найбільш популярних серед підлітків із девіантною поведінкою психологи відносять *ігри й туризм* [2], оскільки вони допомагають вирішити проблему шкільної та соціальної дезадаптації дитини у закладі освіти: *ігри* (у початковій школі – це рухливі ігри, в середній і старшій – спортивні) відповідають віковим особливостям дітей, а саме їх природній потребі у руховій активності, вони стимулюють позитивні колективні переживання від успішності спільних зусиль, зміцнюють дружбу; *туризм* вчить і виховує досвід колективного життя, фізично загартовує, сприяє набуттю дітьми життєво необхідних навичок, таких як: орієнтування на місцевості та дії в ускладненій (екстремальній) ситуації. Ця форма роботи розглядається як сприятливе підґрунтя для проведення профілактичних заходів, таких як: «психологічне щеплення» – бесіди з учнями про шкідливі наслідки тютюнопаління, вживання наркотиків та алкоголю тощо; моралізування – неформальні бесіди для надання моральних та етичних установок. Окрім цього, діти вчать організувати власне дозвілля (діти отримують можливість проявити себе в різних заходах, видах громадської діяльності) й розпізнавати, уникати, переборювати ситуації, пов'язані з пропозицією випити алкогольний напій, запалити цигарку тощо, що навчає дитину способам приймати конструктивні рішення чи відмови [2].

Цінними для виховання девіантних підлітків є і різноманітні форми позаурочної фізкультурно-спортивної діяльності, такі як: *гуртки та секції*, які забезпечують нерегламентоване (добровільне) середовище для таких дітей для самореалізації та підвищення самооцінки, для закріплення й удосконалення вмій і навичок, здобутих на уроках; *години здоров'я*, які зазвичай проводять для всієї школи після 2-го або 3-го уроку тривалістю 45 хв. Такі

години переважно проводяться на подвір'ї; масові змагання, спортивні свята передбачають чіткий алгоритм дій, певну ритуальність заходу. Такі заходи забезпечують неформальність обстановки, єдність фізичного й морального виховання школярів.

Зобразимо модель процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у загальноосвітніх закладах і визначимо місце фізичного виховання у ній (рис. 1).

Отже, як можемо бачити на рис. 1, процес виховання підлітків із девіантною поведінкою у загаль-

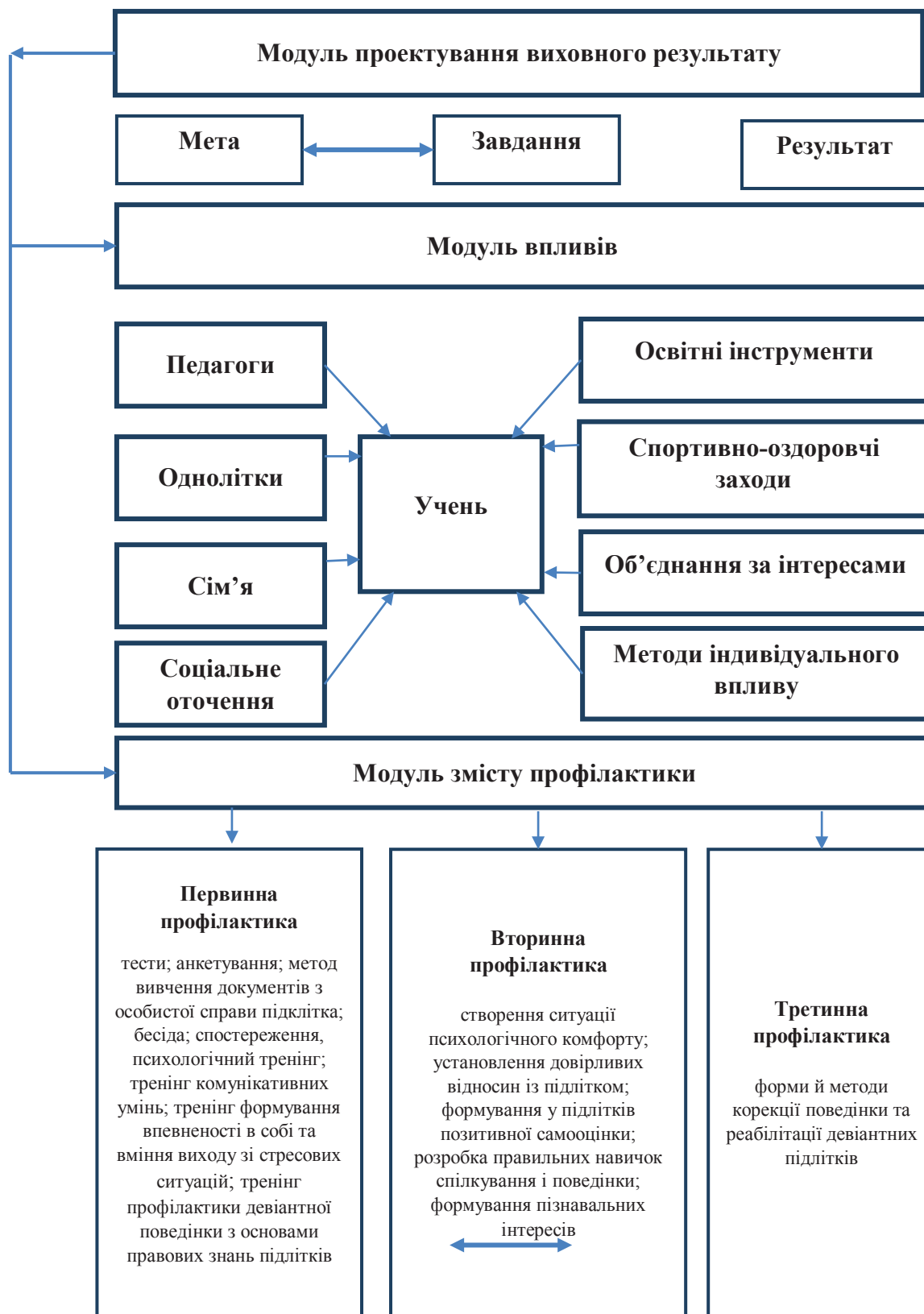

Рис. 1. Модель процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у загальноосвітніх закладах

ноосвітніх закладах є комплексним, і спортивно-оздоровча складова частина посідає в ньому чинне місце, оскільки забезпечує процес виховання незамінними педагогічними інструментами, які мають потенціал «перезавантажити» фізіологічну і психо-мотиваційну сфери школяра.

Висновки. 1. Студювання наукової літератури з проблеми свідчить про зростання інтересу до проблеми девіантної поведінки підлітків і її профілактики. Однак поки немає достатніх підстав вважати, що проблему виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичного виховання в загальноосвітніх закладах вирішено як теоретично, так і практично.

2. У ході аналізу сутності та змісту процесу виховання підлітків із девіантною поведінкою у процесі фізичного виховання в загальноосвітніх закладах було визначено, що: а) сутність девіантної поведінки підлітків виявляється у системі вчинків, які відхиляються чи порушують локальні загальновизнані правові, культурні, звичаєві, ціннісні, моральні норми; б) процес виховання підлітків із девіантною поведінкою у загальноосвітніх закладах є комплексним, і спортивно-оздоровча складова частина посідає в ньому чинне місце, оскільки забезпечує процес виховання незамінними педагогічними інструментами, які мають потенціал «перезавантажити» фізіологічну і психо-мотиваційну сфери школяра.

Подальші напрями дослідження вбачаємо у поглибленому вивченні змісту превентивної роботи засобами фізичного виховання відповідно до розширення кола видів девіацій й адаптації системи такої системи в інших видах навчальних закладів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. 22 с.
2. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» : у 2 ч. Ч. 1. Теоретична частина. Київ : Національний пед. університет імені М.П. Драгоманова, 2016. 188 с.
3. Гарасимів Т., Муринець Н. Механізм детермінації девіантної поведінки дитини. *Academic Journals and Conferences*. 2018. Issue 6. С. 21-29. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/jan/15406/6.pdf>.
4. Девіантна поведінка у підлітків, 22 липня 2016 р. Сайт Рівенської обласної наукової медичної бібліотеки. URL: <http://ronmb.org.ua/articles/5390.html>.
5. Девіантна поведінка: форми, види, причини, профілактика. *Сайт UkrMedia*. 2018. URL: <https://ukr.media/psihologiya/379091/>.
6. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладів, Наказ МОН № 641 від 16 червня 2015 р. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.
7. Downes, D., Rock, P., McLaughlin, E. *Understanding deviance : a guide to the sociology of crime and rule-breaking*. – Oxford : Oxford University Press, 2016. 406 p.